

UO‘K (UDK, UDK): 811.22.1: 81.2-5-98

FORS TILIDA POLISEMIYANING FE‘LLAR ORQALI NAMOYON BO‘LISHI

Ahmedova Dilfuza Rafukjanovna

f.f.d., dotsent

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Toshkent, O‘zbekiston

Tarjimashunoslik va xalqaro jurnalistika kafedrası

dilakhmedova@mail.ru

+99890 357 60 30

+99890 931 34 58

ANNOTATSIYA

Polisemiya tilning ham nazariy, ham amaliy jihatdan o‘rganilishi zarur bo‘lgan hodisasi hisoblanadi. Uning nazariy hal etilishi esa tilning mantiq bilan bog‘liq, u bilan aloqador tomonini aloqadorlik qonuniyatlarini hal qilib chiqish bo‘ladi. Uning amaliy tomoni esa tarjima, izohli lug‘at kabi lug‘atlar strukturasi demakdir. Polisemiya so‘zning semantik strukturasi nuqtai nazaridan olib o‘rganiladi. So‘zning semantik strukturasi esa uning obyektiv borliq bilan bog‘liq tomonidir. Ma‘lum tildagi polisemiya o‘rganilar ekan, o‘sha xalqning tarixiy taraqqiyoti, fikrlash doirasi, nuqtai nazari kabilarga ham e‘tibor berilgan bo‘lardi. Til boyligining mana shunday tarmog‘i esa, to‘laligi bilan olib qaralganda, tekshirish obyekti bo‘lmay kelmoqda. U ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lishiga qaramay, mana shunday muammoli masala barcha xalqlar tilshunosligida hamon e‘tibordan chetda turibdi. Eron tilshunoslari tomonidan ham fe‘llarda ko‘pma‘nolilik, xususan soda fe‘llar ma‘nolari bo‘yicha tadqiqotlar olib borilgan. So‘zning semantik tarkibidagi leksik ma‘nolar dastlab ikkita katta guruhga - hozirgi leksik ma‘nolarga va avvalgi leksik ma‘nolarga ajratiladi. Hozirgi leksik ma‘no til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga, avvalgi leksik ma‘nolar esa til taraqqiyotining o‘tmishdagi bosqichlariga xosdir. Shuning uchun hozirgi leksik ma‘no tavsifiy semasiologiyada, avvalgi leksik ma‘nolar esa tarixiy (diaxron) semasiologiyada o‘rganiladi. Mavzuimiz obyekti bo‘lgan fors tilidagi soda fe‘llarda polisemiya masalasi ham shular jumlasidandir.

Kalit so‘zlar: polisemiya, ko‘chma mano, ma‘no ko‘chishi, leksik ma‘no, soda fe‘l, uzual va okkozional ma‘no, metonimiya, metafora, sinekdoxa

ПОЛИСЕМИЯ ПРОСТЫХ ГЛАГОЛОВ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Ахмедова Дилфуза Рафукжановна

д.ф.н., доцент

Кафедра переводоведения и международной журналистики
Ташкентский государственный университет востоковедения, Ташкент,
Узбекистан

АННОТАЦИЯ

Полисемия – явление языка, которое необходимо изучать как теоретически, так и практически. Ее теоретическое решение связано с логикой языка, оно связано с решением законов связи. Его практической стороной является структура словарей типа переводного и толкового словаря. Многозначность изучается с точки зрения семантической структуры слова. Семантическая структура слова – это его аспект, связанный с предметным существованием. При изучении многозначности того или иного языка внимание будет обращено на историческое развитие этого народа, масштаб мышления и точку зрения. Такая сеть языкового богатства, взятая в целом, больше не является объектом изучения. Несмотря на свою теоретическую и практическую значимость, столь проблемный вопрос до сих пор остается без внимания в языкознании всех народов. Иранские лингвисты также провели исследования двусмысленности глаголов, особенно значений простых глаголов. Лексические значения в семантической структуре слова изначально делятся на две большие группы - текущие лексические значения и предшествующие лексические значения. Текущее лексическое значение характерно для текущего этапа развития языка, а предшествующие лексические значения характерны для прошлых этапов развития языка. Поэтому текущее лексическое значение изучается в описательной семасиологии, а прежние лексические значения изучаются в исторической (диахронической) семасиологии. Среди них – вопрос многозначности простых глаголов персидского языка, являющийся предметом нашей темы.

Ключевые слова: полисемия, мобильное значение, передача значения, лексическое значение, простой глагол, узуальное и окказиональное значение, метонимия, метафора, синекдоха.

POLYSEMY OF SIMPLE VERBS IN THE PERSIAN LANGUAGE

Dilfuza Akhmedova

DSc, Lecturer at the Tashkent State

University of Oriental Studies

Tahshkent, Uzbekistan

ABSTRACT

Polysemy is a language phenomenon that needs to be studied both theoretically and practically. Its theoretical solution is connected with the logic of language, it is connected with the solution of the laws of communication. Its practical side is the structure of dictionaries such as translation and explanatory dictionaries. Polysemy is studied from the point of view of the semantic structure of the word. The semantic structure of a word is its aspect associated with objective existence. When studying the polysemy of a language, attention will be paid to the historical development of this people, the scale of thinking and point of view. This network of linguistic richness, taken as a whole, is no longer the object of study. Despite its theoretical and practical significance, such a problematic issue still remains unattended in the linguistics of all nations. Iranian linguists have also conducted research on verb ambiguity, especially the meanings of simple verbs. Lexical meanings in the semantic structure of a word are initially divided into two large groups - current lexical meanings and previous lexical meanings. The current lexical meaning is characteristic of the current stage of language development, and previous lexical meanings are characteristic of past stages of language development. Therefore, the current lexical meaning is studied in descriptive semasiology, and the previous lexical meanings are studied in historical (diachronic) semasiology. Among them is the question of polysemy of simple verbs in the Persian language, which is the subject of our topic.

Key words: *polysemy, mobile meaning, conveying meaning, lexical meaning, simple verb, usual and occasional meaning, metonymy, metaphor, synecdoche.*

KIRISH

Til ijtimoiy hodisa bo'lib, kishilarning o'zaro aloqasini yo'lga qo'yishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham til jamiyatga bog'liq holda o'zgarib turadi, uning yangi-yangi qonuniyatlari vujudga keladi. Polisemiya har qanday tilda ham salmoqli o'rin tutadi. Til boyligi faqat so'zlar, iboralar bilangina emas, so'zlarning leksik ma'nolari

bilan ham o'lanadi. Demak, so'zlarning ko'p ma'noliligi – polisemiya til boyligida o'z o'rniga ega (1,3).

Mavzuning maqsadi. Fors tilida sodda fe'llarda polisemiya hodisasini o'rganish, bu fe'llarga birlashuvchi ma'nolarning o'zaro munosabatini yoritishdan iborat.

Mavzuning o'rganilish darajasi. Polisemiya haqida leksikologiya, semasiologiya yoki tilshunoslikka kirishga bag'ishlangan darsliklarda berilgan ma'lumotlardan tashqari, ma'lum tomonlarini o'rganishga bag'ishlangan ba'zi ilmiy ish yoki maqolalar ham e'lon qilingan.

Polisemiya hodisasi bo'yicha o'zbek tilida 1966 yili T.Aliqulov "Ot so'z turkumida polisemiya hodisasi" mavzusi bo'yicha nomzodlik ishi qilgan. M.Mirtojiev 1995 yilda "Ўзбек тилида полисемия" nomli monografiyasini nashr ettirgan (1). Rus tilshunosligida ham polisemiya bag'ishlangan ishlar ko'p. Fors tilida polisemiya hodisasi masalalari L.Peysikovning «Лексикология современного персидского языка» va A.Quronbekovning "Fors tili leksikologiyasi" (2) kitoblarida yoritilgan.

Eron tilshunosligida fe'llarda ko'p ma'nolilik hodisasiga bag'ishlangan qator ishlarni kuzatish mumkin. Bulardan بررسی معنایی افعال مرکب اندام بنیاد از دیدگاه "شهلا شریفی" (5) "معناشناسی شناختی راحله", (6) "بررسی معنایی فعل مرکب در زبان فارسی" ابراهیم مرادی, (7) "رویکردی شناختی به مسئله هم معنایی بافتی در سطح افعال زبان فارسی" گندمکار علی صفری, (8) "معناشناسی زمینه و تناوب فعل های مرکب در زبان فارسی" رویکردی شناختی به یک "لیلا شریفی", (9) "فعل چندمعنای فارسی فضای" ارسالان گلغا, (10) "عناصر مؤثر در تغییر معنای فعل" حمید ربیعی, (11) "معنایی فعل «شدن» در زبان فارسی: نگرش شناختی" ishlarini sanab o'tish lozim.

Mavzuning vazifalari. - fors tilidagi jami sodda fe'llar ichidan polisemantik xususiyatga ega fe'llar ajratib olindi;

- polisemantik fe'llarda leksik ma'no taraqqiyoti natijalari o'rganildi;

- leksik ma'no taraqqiyoti natijasida fors tilidagi sodda fe'llar anglatgan ma'no miqdori jihatidan alohida guruhlarga bo'linadi;

- bir leksikaga birlashgan ma'nolarning o'zaro munosabati aniqlandi.

So'zning leksik ma'nosi qotib qolgan, o'zgarimas hodisa emas, u ancha barqaror bo'lsa-da, ma'lum omillar ta'sirida, uzoq yillar davomida o'zgarishi mumkin. Bunday o'zgarishlarga sabab bo'ladigan omillar ikki xildir: 1) ekstralingvistik (nolisoniy) omillar – ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ong, tafakkur rivoji va b.lar. Masalan, *oyoq* so'zi dastlab inson a'zolaridan birini nomlagan, keyinchalik u *xontaxta*, *kursi*, *stol*, *stul*, *karavot* kabi mebellarning «oyog'i»ni ham atay boshlagan: *xontaxtaning oyog'i*, *kursining oyog'i*, *stolning oyog'i*, *karavotning oyog'i* kabi. Bunga inson

yashab turgan muhitda turli-tuman mebel-jihozlarning paydo bo'lganligi, shu bilan bog'liq ravishda inson ongida yangi tasavvurlarning yuzaga kelganligi, nihoyat, til bilan ijtimoiy hayot, ong va tafakkur o'rtasidagi murakkab aloqalar sabab bo'lgan; 2) lingvistik (lisoniy) omillar – til birliklarining til sistemasi ichidagi munosabatlari. Masalan, tilning lug'at boyligidagi **aniq** va **ochiq** leksemalari kontekstual sinonimiya munosabatida bo'lishi mumkin: *aniq gapirmoqva ochiq gapirmoq* kabi, ammo «*ochiq eshik*»ni «*aniq eshik*» deb bo'lmaydi, bunga **aniq** va **ochiq** leksemalarining ma'no xususiyatlaridagi o'ziga xoslik, ularning valentlik imkoniyatlari yo'l qo'ymaydi. Demak, leksemaning leksik ma'nosi yuqorida keltirilgan omillar ta'sirida o'zgarib turadi, leksik ma'no taraqqiyoti deyilganda shular nazarda tutiladi. Bunday taraqqiyotning yo'llari ham har xildir: ma'noning ko'chishi, kengayishi va torayishi, bundagi miqdor va hajm o'zgarishlari shular jumlasidandir.

Tillarning boy yoki kambag'al ekanligi nafaqat shu tildagi so'zlarning miqdoriga, balki so'zlar bildirayotgan ma'nolarning soniga ham bog'liq bo'ladi. Til birliklari monosemantik va polisemantik xususiyatlarga ega.

Leksik monosemiya (yunoncha: *monos* – «bir»+*semia* – «belgi») – leksemaning faqat bitta ma'noga ega bo'lishi. Masalan, o'zbek tilidagi **guruch** leksemasi »*sholidan oqlab olinadigan oshlik don*» ma'nosini, **abadiy** leksemasi «*mangu, doimiy*» ma'nosini, **tun** leksemasi «sutkaning kun botishdan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otguncha bo'lgan qismi» ma'nosini ifodalaydi. Bu leksemalarning boshqa ma'nolari yo'q.

Atoqli otlar ham shartli ravishda monosemantik leksemalar qatoriga qo'shiladi.

Monosemiya xodisasi o'zbek tilshunosligida *bir ma'nolilik* deb ham yuritiladi. Bir ma'nolilik ko'proq terminlarga, yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalarning boshlang'ich ishlatilish davriga xosdir.

Yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalar vaqt o'tishi bilan turli lisoniy va nolisoniy omillar ta'sirida ko'p ma'noli so'zlarga aylanib qolishi mumkin.

Leksik polisemiya (yunoncha: *poli*-«ko'p»+*semia*-«belgi») – leksemaning bir necha ma'noga ega bo'lishi. Masalan, **tuz**leksemasining semantik tarkibida quyidagi leksik ma'nolar bor: 1) «kislota tarkibidagi vodorod o'rnini biror metall egallashi natijasida xosil bo'ladigan kimyoviy birikmalar» (*asosiy tuzlar, sulfat kislota tuzlari*); 2) «kimyoviy birikmaning ovqat uchun ishlatiladigan bir turi» (*osh tuzi*); 3) ko'chma: «*kimsaning boshqa odamga bergan, yedirgan-ichirgan ovqati*» (*tuz bermoq, tuzini yemoq*); 4) ko'chma: *mantiq, ma'no, mazmun*.

Leksik polisemiya, odatda, bir leksemaning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar orasida mazmuniy bog'lanish borligiga tayanadi, shu xususiyati bilan leksik

omonimiyadan farqqiladi. Leksik polisemiyaning yuzaga kelishi ma'no taraqqiyoti qonuniyati bilan belgilanadi.

Prof.A.Quronbekovning ta'kidlashlaricha polisemiya tarkibidagi vujudga kelgan omonimlarni boshqa ma'no belgilaridan farqlash o'ta qiyin. Masalan: "*parde*" – "*parda*", "*ekran*", "*san'at asari*", "*soz pardasi*". Bu ma'nolar orasidagi "*deraza pardasi*" bilan "*soz pardasi*"ni bir-biridan uzoq ma'noli omonimlar deyish mumkin. Ularning orasidagi bu farq faqat sintaktik va semantik valentlikda ma'lum bo'ladi. *Parde-ye panjare* – *deraza pardasi*; *parde-ye 'aroq* – *Iroq ohangi* orasida farq juda katta. Bularni bir so'zning bir-biriga yaqin ma'no belgilari deb bo'lmaydi. Bu bir-biridan uzoq ma'no belgilari – omonimlardir. Lekin lug'atlarda so'zning bu ma'nosi omonim sifatida qaralmaydi. Ko'p ma'noli so'zlardagi ma'no yaqinligi bilan omonimlar o'rtasidagi farqlarni ajratishning aniq ko'rsatkichlari ishlab chiqilmagan. Bu mavzu fors tili leksikologiyasida o'z yechimini kutayotgan dolzarb muammolardan biridir (2,18).

Misollar tahlili natijasida huddi shunday muammoli holga خوردن fe'li misolida duch kelindi. خوردن 1) yemoq; 2) ichmoq; 3) yutmoq; 4) og'z. tushunarsiz gapirmoq; 5) o'zlashtirib olmoq; 6) sport. yutqazmoq; 7) mo'ljalga tushmoq; 8) urilib ketmoq; 9) tegmoq; 10) og'z. to'g'ri kelmoq kabi ma'nolarni anglatadi. Nazarimizda ushbu fe'lning 6, 7, 8, 9, 10 ma'nolari uning bosh ma'nosidan tubdan farq qilib, buni alohida omonim sifatida ajratish maqsadga muvofiq lekin bu masala alohida tadqiqotni talab etadi.

So'z ma'nolarini analiz qilish orqali shuni kuzatish mumkinki, barcha so'zlar dastlabki bosqichda monosemantik xarakterga ega bo'ladi. Ulardan muayyan narsa va hodisalarni ifodalash maqsadlarida foydalaniladi. Keyinchalik ular boshqa predmet va hodisalarni ifodalash maqsadlari uchun ham ishlatiladi. Natijada so'zlarning keyingi ma'nolari kelib chiqadi.

Polisemiya hodisasining yuzaga kelishida ko'chma ma'noning hosil bo'lishi muhim rol o'ynaydi. Ko'chma ma'nolar bir toifa voqelik atamasini boshqa toifadagi voqelikka ko'chirish jarayonida vujudga keladi. Masalan: چاقوی فولادین (*čāquye fulādin*) – po'lat pichoq; اراده فولادین (*erādeye fulādin*) – po'lat irodali. Bu o'rinda birinchi birikmada "*po'lat*" tom ma'noda, ikkinchi birikmada ko'chma ma'noda, ya'ni "*mustahkam*", "*bukilmas*" ma'nosida qo'llanilmoqda (2,9).

Polisemiyaning vujudga keltiruvchi faktorlarni olimlar ikkiga bo'ladilar. **1. Lingvistik faktor.** **2. Nolingvistik faktor.** Ellipsis, so'z formasining fonetik o'zgarishi va semantik kalka hodisalarini lingvistik faktorlar yordamida hosil bo'ladi deb talqin qiladilar.

Aslida birikmaga teng bo'lgan til birligining tarkibidan biror komponent tushib qolsa–yu, qoldirilgan qism orqali butun ma'no ifodalanadigan bo'lsa, bu hodisaga ellipsis hodisasi deyiladi.

So'z formasining fonetik o'zgarishida shu so'zning tarkibidagi so'z yasovchi yoki shakl yasovchi qo'shimcha nutq jarayonida tushirib qoldiriladi, lekin shunga qaramasdan kutilgan ma'no yuzaga chiqaveradi.

Lingvistik faktor yordamida ma'no ko'chishning keyingi yo'li semantik kalka sanaladi. Semantik kalka usulida chet tillaridan o'zlashayotgan so'z aynan tarjima qilinadi. Bu tarjima tilida azaldan ishlatilib kelinayotgan so'zlar hisobiga amalga oshiriladi. O'z–o'zidan yangi paydo bo'lgan so'z avvalgisiga nisbatan ikkinchi ma'no bo'lib qolaveradi.

Shuningdek, so'zlarning sinonimik, antonimik, paronimik munosabatlari natijasida ham yangi ma'no hosil bo'lishi kuzatiladi.

Umuman olganda, ma'no ko'chish hodisasi uchun xilma-xil omillar asos vazifasini o'tashi mumkin.

Ma'noning ko'chishi – bir predmet (yoki hodisa) nomining keyinchalik boshqa predmet yoki hodisani anglatish xususiyatiga ega bo'lishi. Bunday ko'chish shu nom bilan atalayotgan ikki yoki undan ortiq predmet (hodisa) o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, *nafas* leksemasining bosh (to'g'ri) ma'nosi «o'pkaga olinadigan va undan chiqariladigan havo»dir, ammo *nafasingizni iliqqiling* deganda *nafas* leksemasi «havo»ni emas, «gap»ni va «niyat»ni ifodalamoqda, chunki nafas olish va nafas chiqarishsiz gap shakllanmaydi, gapsiz esa fikr-niyat ifodalanmaydi: *nafas, gap, fikr-niyat* o'rtasidagi ana shu aloqa va bog'lanish *nafas* leksemasining mazmun mundarijasidagi ma'no ko'chishlariga sabab bo'lgan.

Yangi ma'noning nolingvistik usul bilan hosil qilinishi 4 xil yo'l bilan amalga oshiriladi.

1. Metafora, 2. Metonimiya, 3. Sinekdoxa. 4. Vazifadoshlik.

Polisemiya hodisasida shu narsaga alohida diqqat qilinadiki, ko'chma ma'noda biror predmet, voqea yoki hodisa nomi shunga o'xshagan boshqa predmet yoxud voqea-hodisalarga ko'chiriladi. Natijada tilda o'z nomiga ega bo'lmagan predmet, voqea-hodisa yangi nom oladi va oldingi nomga nomdosh bo'lib qoladi. Bularning birinchisi nomdoshlovchi, ikkinchisi nomdoshlanuvchidir.

Predmet yoki voqea– hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik asosidagi ma'no ko'chishiga metafora deyiladi (lotincha *metaphora* –ko'chirish degan ma'noni bildiradi) .

Predmetlar o'rtasidagi o'xshashlik uchun ularning turli jihatlari asos qilib olinishi mumkin.

Masalan: *odamning burni-geografik burun, ko'ylakning etagi-daryoning etagi, osmondagi oy-bayroqdagi oy* kabi. Bu o'rinda predmetlarning tashqi jihatdan o'xshashliklariga alohida ahamiyat berilgan. Shuningdek, ularning ichki o'xshashliklari, vazifaviy bir xilliklari asosida ham ma'no ko'chiriladi. Misol uchun *toza ko'ylak-toza odam, to'g'ri yo'l-to'g'ri gap, do'stim keldi-suv keldi* kabi.

Metafora usuli bilan ma'no ko'chish hodisasi ot, fe'l, sifat so'z turkumlarida ko'p uchraydi.

Misollarga e'tibor beraylik: *oltin kuz, temir intizom, po'lat iroda; shirin gap, achchiq haqiqat, uzun suhbat; suhbat qizidi, ko'ngli sovudi, gap cho'zildi*. E'tibor berilsa, barcha o'rinlarda o'xshashlik birinchi planga chiqayotganini va metaforani vujudga keltirayotganini sezish mumkin.

Metonimiya so'zi yunoncha *metomumia* — qayta nomlash so'zidan olingan bo'lib, biror predmet, voqea—hodisani o'xshashlik asosida emas, balki o'zaro aloqadorlik asosida yangi nom bilan ataydi.

Metonimiyaning asosiy ko'rinishlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

1. Biror predmet yoki hodisadagi nom shu qismga ko'chiriladi. Masalan: *shahar*- odamlar g'uj yashaydigan, madaniy markaz. *Butun shahar ko'chib chiqdi* gapida esa shaharda yashovchi odamlar nazarda tutilyapti. *Bosh* - odam gavdasining yelkadan yuqori qismi. *Boshim qotib qoldi* gapida esa miya ma'nosini beryapti. Demak, bunday holatlarda predmetlar o'rtasidagi ma'no ko'chirish uchun mezon qilib olinadi.

2. Biror narsaning nomi shu narsaga asoslangan o'lchov birligining nomi sifatida olinadi. *Kun* - quyosh, *kun* - 24 soatlik o'lchov birligi, *soat-kun vaqtlarini aniq ko'rsatib beruvchi mexanizm, soat* - aniq vaqt, *oy* - samodagi planeta nomi, *oy-yil bo'lagi*.

3. Bir predmetning nomi shu predmetdan hosil qilingan narsaga ko'chiriladi. Masalan, *choy* - o'simlik, *choy* - ichimlik, *suv* - tabiiysuyuqlik, *suv* - har xil sanoat mahsulotlari va hokazo.

4. Belgining nomi shunday belgisi bor narsaga ko'chiriladi; *achchiq* (*maza, ta'm*) - *achchiq* (*qalampir*), *chayon* (*zaharli hasharot*) -*chayon* (*serjahl, yomon odam*), *zahar* (*og'u*) - *zahar* (*maraz odam*) va shu kabilar.

5. Ayrim narsa— predmetlar nomi ma'lum bir xatti – harakatlar natijasida o'zaro aloqadorlik yo'li bilan hosil qilingan, lekin bu usul diaxron xarakterga ega bo'lib, tilimizning bugungi bosqichida uchramaydi. *Qatlama* — xamirni qat - qat qilib qo'yish natijasida, *to'y* - *to'ymoq* fe'lidan, *qirindi* - *qirmoq* so'zidan yasalgan.

6. *Boburni yodladim, Amerikani uchratdim, Navoiyni varaqlab ko'rdim* kabi birliklarda ham aloqadorlik hodisasi mavjud deb qaraladi.

Sinekdoxa qism orqali butunni, butun orqali esa qismini ifodalash sanaladi. Sinekdoxa usuli asosida ham predmetlar orasidagi aloqadorlik yotadi. Shu bois unga metonimiyaning bir ko‘rinishi sifatida baho berish ham mumkin, lekin bu aloqadorlikda butun–bo‘lak munosabati doimo yaqqol ko‘rinib turadi. Misollarga e‘tibor beraylik.

Tuyoq boqmoq (mol yoki qo‘y boqmoq), tirnoqqa zor (farzandga) kabi ko‘rinishlarda qism orqali butun ifodalanyapti.

O‘zbekiston yutdi, Farg‘ona keldi iboralarida esa bir kishi yoki guruh nazarda tutiladi. Bunday o‘rinlarda esa butun orqali qism ifodalanadi.

Ma‘no ko‘chishning yana bir usuliga funksional ko‘chish deyiladi. Ba‘zi bir adabiyotlarda unga vazifadoshlik asosidagi ma‘no ko‘chish deb ham baho beriladi. Bu usulning mohiyati shundan iboratki, ma‘no ikki predmet o‘rtasidagi vazifaviy o‘xshashlik asosida ko‘chiriladi.

Masalan: *oyoq*– insonning tik turishi uchun xizmat qiladigan anatomik organ. *Stulning oyog‘i* deb ataganimizda ham ana shu funksiyaga asoslaniladi.

Odamning ko‘zi - derazaning ko‘zi (har ikkalasi ko‘rish uchun), *qushning qanoti - samolyotning qanoti* (hap ikkalasi uchish uchun) misollarida ham vazifadoshlik asosidagi ma‘no ko‘chishni kuzatishimiz mumkin.

Yana shuni ham alohida aytib o‘tish joizki, ba‘zi bir holatlarda bir vaqtning o‘zida metaforik – funksional, metaforik– metonimik yoki metonimik – funksional, metoforik – sinekdoxa usullari namoyon bo‘lib qoladi. Misol uchun *ko‘k – osmon, ko‘k – tepa, yuqori, bosh – kalla, bosh – bir juft* holatlarida metaforadan tashqari metonimik holat ham mavjud. Umuman olganda, so‘z ma‘nosining ko‘chishi murakkab va ko‘p qirrali hodisa sanaladi.

So‘zning semantik tarkibidagi leksik ma‘nolar dastlab ikkita katta guruhga - hozirgi leksik ma‘nolarga va avvalgi leksik ma‘nolarga ajratiladi.

Hozirgi leksik ma‘no til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga, avvalgi leksik ma‘nolar esa til taraqqiyotining o‘tmishdagi bosqichlariga xosdir. Shuning uchun hozirgi leksik ma‘no tavsifiy semasiologiyada, avvalgi leksik ma‘nolar esa tarixiy (diaxron) semasiologiyada o‘rganiladi.

Hozirgi leksik ma‘nolar o‘z navbatida *bosh ma‘no* va *xosila ma‘no* kabi tiplarga bo‘linadi, ular kontekst talabiga ko‘ra *to‘g‘ri ma‘no* va *ko‘chma ma‘no*, *nominativ (nomlovchi) ma‘no* va *majoziy ma‘no*, *erkin ma‘no* va *bog‘li ma‘no* (yoki *bog‘langan ma‘no*) nomlari bilan ham ataladi. Tildagi leksik polisemiya ana shu bosh va hosila ma‘nolar tizimiga asoslanadi.

Hosila ma‘no bosh ma‘nodan taraqqiy etib chiqqan ma‘nodir. Masalan, *tulki* so‘zining hosila ma‘nosi “*O‘taketgan ayyor, makkor odam*”dir. Bu ma‘no ayrim

kishilarning xatti-harakatini tulkining xiylakorligiga o'xshatish, nisbatlash orqali (metafora yo'li bilan) yuzaga keltirilgan: *Xaqiqatda esa bu **tulkilar** uni laqillatadilar.*

So'zning hosila ma'nosi kontekst talabidan kelib chiqib, *ko'chma ma'no* (so'zning to'g'ri ma'noda ifodalangan narsa-hodisalardan boshqa narsalarga nom bo'lib ko'chganligi uchun), *majoziy ma'no* (mavhum tushuncha yoki g'oyalarni konkret obraz orqali ifodalashga hizmat qilganligi uchun), *bog'li ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanganligi uchun) degan nomlar bilan ham ataladi.

Eski leksik ma'no leksemaning o'tmishda qo'llangan, hozir esa arxaiklashgan ma'nosidir.

Etimologik leksik ma'no – leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U **ma'no etimoni** deb ataladi.

Uzual ma'no leksemaning mazmun mundarijasida bor bulgan leksik ma'nodir. U til egasi bo'lgan xalq tomonidan tan olingan, demak, ko'pchilikka tushunarli bo'lgan ma'no hisoblanadi. Masalan,

رفتن fe'lining mazmun mundarijasida quyidagi leksik (uzual) ma'nolar bor: 1) *yurmoq; ketmoq; yo'lgatushmoq*; 2) *yaqinlashmoq*; 3) *oqmoq*; 4) *botmoq*; 5) *tortmoq, o'xshamoq (birorkimsaga)*; 6) *o'chmoq*; 7) *ahdqilmoq*

Okkazional ma'no leksemaning tildagi ma'nosiga xos bo'lmagan, ayrim shaxsning (muallifning) nutqiy vaziyatidan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha «tus» berishi natijasida yuzaga keltirilgan sun'iy ma'nodir. U individual xarakterda bo'ladi va faqat kontekstda anglashiladi.

لابد چادرشبتون رفته زير رختوابها (3,262)

“*Balki choyshabingiz kirlar orasiga kirib ketgandir”.*

Yuqoridagi jumlada رفتن fe'lining «yo'qolmoq» ma'nosida kelganini anglash qiyin emas. Aslida bu ma'no رفتن fe'lining mazmun mundarijasida yo'q, u asar muallifining uslubiy maqsadda kashf etgan leksik qo'llashidir.

Demak: a) uzual ma'no til birligi (leksik ma'no), okkazional ma'no esa nutq birligi (leksik qo'llash) sanaladi; b) uzual ma'no (yoki ma'nolar) kontekstgacha shakllangan bo'ladi, okkazional ma'no esa kontekstning o'zida yuzaga keladi, shu kontekst doirasidagina leksemaga birlashtiriladi; v) uzual ma'no leksemaning biror predmet yoki hodisani nomlashi bilan bog'langandir (unda obrazlilik ifodasi bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin), okkazional ma'no esa nomlamaydi, unda obrazlilik ifodalanadi, xolos; g) uzual ma'no tilning lug'at boyligidan o'rin oladi, okkazional ma'no esa vaqt o'tishi bilan lug'at boyligiga kirib qolishi mumkin bo'lgan (hozirgacha kirmagan) potensial imkoniyatdir. Bunday imkoniyat amalga oshishi ham, oshmay qolishi ham mumkin.

Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari ikki xil bo'ladi: 1) so'zning semantik tarkibidagi ma'nolar miqdori ko'payadi, demak, miqdor o'zgarishi yuz beradi, bu hol polisemiyaga (ko'p ma'nolilikka) va omonimiyaga olib keladi. 2) so'zning semantik tarkibida ma'no hajmi o'zgaradi. Bunda ma'nolar miqdori ortmaydi, bitta ma'noning hajm ko'lami kengayadi yoki torayadi, xolos. Ma'noning kengayishi – leksemaning ma'no hajmida tor ma'nodan keng ma'noga qarab siljishning yuz berishidir.

Fors tilida sodda fe'llar anglatgan ma'no miqdori jihatidan quyidagi guruhlarga bo'lindi:

- Ikki ma'noli fe'llar;
- Uch ma'noli fe'llar;
- To'rt ma'noli fe'llar;
- Besh va undan ortiq ma'noli fe'llar;

Bir leksemaga birlashgan ma'nolarning o'zaro munosabati ikki xil bo'ladi:

- 1) ma'no biri ikkinchisidan o'sib chiqqan bo'ladi.
- 2) ma'nolar biri ikkinchisidan o'sib chiqmagan bo'ladi

Manolari biri ikkinchisidan o'sib chiqqan fe'llarni bir nechta nuqtai nazardan o'rganish mumkin:

- A) ma'nolari qay tarzda bog'lanishi jihatidan yondashib;
- B) ma'nolari taraqqiy ettirish usullari jihatidan yondashib;

a) fe'l ma'nolari qay tarzda bog'lanishi jihatidan yondashuv

1. Ikki ma'noli fe'lar.

Biz tahlil qilgan sodda fe'llar orasida ikki ma'noli fe'llar eng kam qismni tashkil etdi.

Bu fe'llarning tahminan asosiy qismida ikkinchi ma'no birinchisidan o'sib chiqqan bo'ladi.

- نواخ 1) *chalmog*; 2) *urmoq*;
- مردن 1) *o'lmoq*; 2) *o'chmoq*;
- افزودن 1) *ko'paymoq*; 2) *ko'paytirmoq*;

2. Uch ma'noli fe'llar.

Bunday fe'llarning ko'pida ma'nolar biri ikkinchisidan o'sib chiqqan bo'ladi.

Ma'nolarning miqdori ikkitadan ortganda, albatta, ularning bog'lanishi ham murakkab tus oladi. Shu jihatdan fe'l ma'nolarining bog'lanishi ikki turli bo'ladi:

- 1) Ma'nolaro'zaro birin ketin bog'lanadi.

Bunda ma'nolarning bog'lanishi 1→2→3 shaklida bo'ladi.

شناختن

1) *tanimoq* (kimnidir); →2) *tanimoq* (nimanidir); →3) *anglab yetmoq, tushunmoq*;

2) keyingi ikki ma'noning har biri o'zicha birinchi ma'noga bog'lanadi:

1 | →2

1 | →3

پرسیدن

1) *so'ramoq*; | →2) *ma'lumot olmoq*;

1) *so'ramoq*; | →3) *kasal holidan xabar olmoq*;

دویدن

1) *yugurmoq*; | →2) *og'z. shoshilmoq*;

1) *yugurmoq*; | →3) *quvlamoq*;

3. To'rtma'nolife'llar.

Quyidagi to'rt ma'noli fe'llarda ma'nolar biri ikkinchisidan o'sib chiqqan. Bunda ma'nolarning bog'lanishi quyidagicha:

1) Keyingi uch ma'noning har biri o'zicha birinchi ma'noga bog'lanadi. Bu quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

1 | →2

1 | →3

1 | →4

کشتن

1) *o'ldirmoq* | →2) *o'chirmoq*

1) *o'ldirmoq* | →3) *bostirmoq*

1) *o'ldirmoq* | →4) *so'ndirmoq*

2) ma'nolari ikki xil: ham birin ketin, ham o'zicha bog'lanadi:

Bu fe'larning ikkinchi, uchinchi ma'nosi o'zicha birinchi ma'nosiga bog'lanadi, to'rtinchi ma'nosi esa uchinchi ma'nosiga bog'lanadi:

1 | →2

1 | →3 →4

ماتدن

1) *qolmoq*; | → 2) *to'xtamoq*;

1) *qolmoq*; | → 3) *tirikqolmoq*; → 4) *saqlanmoq*;

4. Besh va undan ortiq ma'noli fe'llar.

Sodda fe'llarning ma'no miqdori ortgan sari shu fe'l anglatayotgan ma'nolar munosabati murakkablashib boradi. Shunday holatni besh va undan ortiq ma'noli fe'llarda ham ko'rish mumkin. Bu fe'llarning ma'nolari bir biriga quyidagi usullar orqali bog'lanadi:

1) Fe'llarning barcha ma'nosi o'zicha birinchi ma'nosiga bog'lanib, quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

1 | → 2

1 | → 3

1 | → 4

1 | → 5 va h.

پریدن

1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; | → 2) *uchib ketmoq*;

1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; | → 3) *sakramoq*;

1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; | → 4) *sakrab turmoq*;

1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; | → 5) *yo'qolmoq, parlanib ketmoq*
(*hid, suyuqlik*);

1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; | → 6) *titramoq, uchmoq*
(*ko'zi uchmoq*);

کشیدن

1) *tortmoq*; | → 2) *cho'zmoq*;

1) *tortmoq*; | → 3) *chizmoq (chiziq, rasm)*;

1) *tortmoq*; | → 4) *tortib o'tmoq (sim)*;

1) *tortmoq*; | → 5) *chiqarmoq*;

1) *tortmoq*; | → 6) *uzib olmoq*;

1) *tortmoq*; | → 7) *o'ziga jalb etmoq*;

1) *tortmoq*; | → 8) *o'lchamoq*;

1) *tortmoq*; | → 9) *siqmoq*;

1) *tortmoq*; | → 10) *solmoq (ovqatni)*;

1) *tortmoq*; | → 11) *chidamoq*;

1) *tortmoq*; | → 12) *davom etmoq, cho'zilmoq*;

- 1) *tortmoq*; | →13) *sixga termiq*;
 1) *tortmoq*; | →14) *yetib bormiq*;
 1) *tortmoq*; | → 15) *chekmiq*.

گذشتن

- 1) *qo'ymiq*; | →2) *tegmiq*;
 1) *qo'ymiq*; | →3) *belgi qo'ymiq*;
 1) *qo'ymiq*; | → 4) *qorovul qo'ymiq*;
 1) *qo'ymiq*; | →5) *bermiq (birorto 'garak)*;
 1) *qo'ymiq*; | →6) *tashlab ketmiq*;
 1) *qo'ymiq*; | →7) *ruxsat bermiq*;
 1) *qo'ymiq*; | →8) *soch, soqol o'stirmiq*;

رفتن

- 1) *yurmiq; ketmiq; yo'lga tushmiq*; | →2) *yaqinlashmiq*;
 1) *yurmiq; ketmiq; yo'lga tushmiq*; | → 3) *oqmiq*;
 1) *yurmiq; ketmiq; yo'lga tushmiq*; | →4) *botmiq*;
 1) *yurmiq; ketmiq; yo'lga tushmiq*; | →5) *tortmiq, o'xshamiq
(birorkimsaga)*;
 1) *yurmiq; ketmiq; yo'lga tushmiq*; | →6) *o'chmiq*;
 1) *yurmiq; ketmiq; yo'lga tushmiq*; | →7) *ahd qilmiq*;

گذشتن

- 1) *o'tmiq (vaqt, voqea), o'tib ketmiq*; | →2) *kesib o'tmiq*;
 1) *o'tmiq (vaqt, voqea), o'tib ketmiq*; | →3) *o'tmiq*;
 1) *o'tmiq (vaqt, voqea), o'tib ketmiq*; | →4) *kechib o'tmiq*;
 1) *o'tmiq (vaqt, voqea), o'tib ketmiq*; | →5) *oqib ketmiq*;
 1) *o'tmiq (vaqt, voqea), o'tib ketmiq*; | →6) *kimdandir o'tib
ketmiq*;

2) *ma'nolari ikki xil: ham birin ketin, ham o'zicha bog'lanadi:*

Bu fe'llarning ikkinchi, uchinchi ma'nosi o'zicha birinchi ma'nosiga bog'lanadi, qolgan ma'nolari esa uchinchi yoki keyingi ma'nosiga bog'lanib, quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi:

- 1 | 2
 1 | 3→4→5 va h.
 yoki
 1 | →2 → 3

1 | → 4
1 | → 5 → 6

خوابیدن

1) *uxlamoq*; | → 2) *yotmoq*;

1) *uxlamoq*; | → 3) *qaytmoq* (*shishning qaytishi*); → 4) *to'xtamoq*; → 5) *tinchlamoq*;

ساختن

1) *tayyorlamoq, ishlab chiqarmoq*; | → 2) *qurmoq, yaratmoq*;

1) *tayyorlamoq, ishlab chiqarmoq*; | → 3) *soxtalashtirmoq* (*hujjatlarni*); → 4) *chiqishmoq* (*biror kimsa bilan*); → 5) *til biriktirmoq*;

انداختن

1) *otmoq*; | → 2) *daraxtlarni chopmoq*; → 3) *o'tinyormoq*;

1) *otmoq*; | → 4) *yo'zmoq* (*dasturxon*);

1) *otmoq*; | → 5) *po'sttashlamoq*; → 6) *ag'darmoq*;

B) ma'noni taraqqiy ettirish usullari jihatidan yondashuv

Fe'l ma'nolarini o'zaro qiyoslab o'rganish ularning taraqqiyotida quyidagi ikki asosiy usul mavjudligin ko'rsatadi:

1) Tadbiq usuli.

Fe'l ma'nosi mavjud ma'noga xos liniyaning tadrijiy davomi sifatida, uning taraqqiyoti natijasida yuzaga keladi. Ma'noning bunday taraqqiy etishini ma'no taraqqiyotiga olib keluvchi ko'chirishning (metafora metanomiya kabilarning) birortasiga tenglashtirib bo'lmaydi. Bu usul ko'chirishga emas, tadbiqqa asoslanadi. Bunday usul bilan taraqqiy etib chiqqan ma'nolar ko'pchilikni tashkil qiladi. Quyidagi fe'llar ma'nolari ko'chma ma'no emas, balki bosh ma'noga bog'liq ma'nolarga ega fe'llar qatoriga kiradi:

پريدن 1) *uchmoq, qanot qoqmoq*; 2) *uchib ketmoq*; 3) *sakramoq*; 4) *sakrab turmoq*, 5) *yo'qolmoq, parlanib ketmoq* (*hid, suyuqlik*); 6) *titramoq, uchmoq* (*ko'zi uchmoq*).

Bu fe'lning bosh ma'nosi "*uchmoq*". Uning anglatadigan barcha ma'nolari *uchmoq* bilan bog'liq ma'nolar hisoblanadi.

پريدن (3,261) رو دوچرخه هامون و رفتيم

"Velosipedlarimizga *sakrab o'tirib, yo'lga tushdik*".

(4,67) آن شب تا صبح خوابهای آشفته دیدم و پریدم.

"O'sha tunda ertalabgacha yomon tushlar ko'rib, *cho'chib uyg'onib ketdim*".

1) *tortmoq*; 2) *cho'zmoq*; 3) *chizmoq* (*chiziq, rasm*); 4) *tortib o'tmoq* (*sim*); 5) *chiqarmoq*; 6) *uzibolmoq*; 7) *o'ziga jalb etmoq*; 8) *o'lchamoq*; 9) *siqmoq*; 10) *solmoq* (*ovqatni*); 11) *chidamoq*; 12) *davom etmoq, cho'zilmoq*; 13) *sixga termoq*; 14) *yetib bormoq*; 15) *chekmoq*.

Bu fe'l anglatuvchi barcha ma'nolar uning bosh ma'nosi "*tortmoq*" bilan bog'liq ma'nolardir. Quyidagi jumalarda keltirilgan *کشیدن* fe'li anglatgan ma'nolar barchasi bosh ma'noga bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

ماھیرا *کشید* رو قالی (4,263)

"*Baliqni gilam ustiga olib bordi*";

این سه تا بچه را با خون دل بزرگ کردم، نمیدانم چی *کشیدم* (4,69)

"*Bu uch bolani katta qilguncha nimalarni ko'rmadim*";

دایره ای که آقا روی تخته *کشیده بود* جلوی چشم چرخید (3,254)

"*Doskaga chizilgan doira ko'zim oldida aylana boshladi*";

برای خودش پلو *کشید* تو بشقاب (3,270)

"*Tarelkaga o'ziga palovdan soldi*";

گوشه اتاق نشسته و دارد قلیان میکشد (4,266)

"*Xona burchagida o'tirib qalyon chekyapti*";

Bunday ma'no taraqqiy etish hollarini quyidagi fe'llar misolida ham ko'rish mumkin.

1) *yurmoq; ketmoq; yo'lga tushmoq*; 2) *yaqinlashmoq*; 3) *oqmoq*; 4) *botmoq*; 5) *tortmoq, o'xshamoq* (*biror kimsaga*); 6) *o'chmoq*; 7) *ahd qilmoq*;

رفتیم تو حیاط پای شیر (4,255)

"*Hovlida vodoprovod yoniga bordim*";

میگن برین ماهی بخورین (4,257)

"*Borib baliq yenglar deyishadi*";

کم کمک خرناسم رفت هوا (4,254)

"*Asta sekin xurрак ota boshladim*";

1) uxlamog; 2) yotmog; 3) qaytmog (shishning); 4) to'xtamog; 5) tinchlanmog;

(3,189) روی تخت خوابیدم و منتظر ماندم

“*Kravatga yottim...*”;

(3,254) شکم حسابی دم کرد و قار و قورش خوابید

“*Qornim to'yib go'ldirashi to'xtadi*”;

1) otmog; 2) daraxtlarnichopmog; 3) o'tinyormog; 4) yozmog (dasturxon); 5) yopmog; 6) po'sttashlamog; 7) ag'darmog; 8) og'z.tushirmog (aldamog); 9) og'z. tashlabketmog;

(3,261) حالا قالیرا تو حیاط انداخته بود

“*Endi gilamni hovliga opchiqib tashladi*”;

(3,269) زن آقای حیدری سفره را انداخت

“*Og'oye Haydarning ayoli dasturxon yozdi*”;

(4,265) چادرشرا انداخت سرش و از در خانه آمد بیرون

“*Boshiga chodirini tashlab, uydan chiqib ketti*”;

(3,266) رختخوابمرا انداختم و خوابیدم

“*Joyimni solib yottim*”;

1) yemog; 2) ichmog; 3) yutmog; 4) og'z. tushunarsizgapirmog; 5) o'zlashtiribolmog; 6) sport. yutqazmog; 7) mo'ljalgatushmog; 8) urilibketmog; 9) tegmog; 10) og'z. to'g'rikelmog

(4,256) روزی سه تا نهنگ هم بخوری چیزی نمیشه

“*Kuniga uchta nahang yesang ham hech narsa bo'lmaydi*”;

(3,255) حقش بود که دو تا چای پرمایه بخوریم که نخوریم

“*Ikki piyola achchiq choy ichish kerak edi, ichmadik*”;

(4,255) چند قلب آب خوردم

“*Bir ikki qultum suv ichdim*”;

(4,270) سر انگشتهایم خورد به ماهی

“*Sekin baliqni ushlab ko'rdim (barmoqlarim baliqqa tegdi)*”;

2) Ko'chirish usuli.

Bunday usul bilan taraqqiy etib chiqqan ma'nolar tadbiq usuli bilan taraqqiy etib chiqqan ma'nolarga nisbatan ozroq. Fe'l ma'nolarining taraqqiyotida ko'chirishning faqat bir yo'li - metafora mavjud. Bunda bir predmetga xos harakat boshqasiga ko'chiriladi.

Quyidagi fe'llarning ma'nolari orasida ko'chma ma'nolar ham mavjud. Buni keltirilgan misollar orqali ko'rishimiz mumkin.

كشتن fe'li 1) *o'ldirmoq*; 2) *o'chirmoq*; 3) *bostirmoq*; 4) *so'ndirmoq* kabi ma'nolarga ega. Lekin quyidagi jumlada *o'ldirmoq* to'g'ri ma'noda emas, ko'chma ma'noda ishlatilganini ko'rish mumkin.

(4,182) صبا؟ تو اينجايي؟ تو كه منو كشتي

“*Sabo sen shu yerdamisan? Meni o'ldirib qo'yay dedingku*”.

(3,274) خودمرا كشتم و جان به جانش كردم كه يك ذره از گوشت ماهی بگذارد تو دهانش

“*Bir bo'lak baliq go'shtidan tatib ko'rishi uchun yalinib yolvordim*”.

مردن fe'li *o'lmoq* va *o'chmoq* ma'nolariga ega. Lekin ushbu misolda fiziologik o'lim emas, balki *xavotir olmoq*, *qiynalmoq* kabi ma'nolarni anglatib kelgan.

(3,183) داشتم از نگرانی میمردم

“*Xavotirdan o'zimni qo'yarga joy topa olmadim*”.

ساختن fe'lining 1) *tayyorlamoq*, *ishlab chiqarmoq*; 2) *qurmoq*, *yaratmoq*; 3) *soxtalashtirmoq* (*hujjatlarni*); 4) *chiqishmoq* (*biror kimsa bilan*); 5) *kelishib olmoq* kabi ma'nolari mavjud. Lekin quyidagi misollarda *to'g'ri kelmoq* ma'nosida ishlatilganini ko'rish mumkin.

(3,257) اين چيزا به ما نميسازه

“*Bunaqa narsalar bizga to'g'ri kelmaydi*”.

(3,271) هر چيزی به هر کس نميسازه

“*Har narsa har bir kishiga to'g'ri kelavermaydi*”.

خواندن fe'li 1) *o'qimoq*; 2) *o'rganmoq*; 3) *kuylamoq*; 4) *chaqirmoq*; 5) *og'z. moskelmoq*; 6) *nomlamoq*; 7) *o'lchamoq* kabi ma'nolarga ega. Uning ko'chma ma'noda ishlatilgan *javranoq* ma'nosi quyidagi misolda ko'rinadi.

(4,71) نسيم هم مدام زیر گوشت میخواند:...

“*Nasim ham tinmay javrardi...*”.

شکستن fe'lining 1) *sindirmoq (sinmoq), buzmoq (buzilmoq)*; 2) *qonunni buzmoq*; 3) *tinchlikni buzmoq*; 4) *harorat tushmoq* kabi ma'nolari mavjud. Quyidagi jumlada uning to'g'ridan to'g'ri *sindirmoq* emas, balki ko'chma ma'nosi aks etadi.

(4,74) با این سیلی دنیای زیبا و معصوم شکست

“*Shu tarsaki bilan mening ma'sum va go'zal dunyoyimni vayron qildi*”.

رفتن fe'lining 1) *yurmoq; ketmoq; yo'lga tushmoq*; 2) *yaqinlashmoq*; 3) *oqmoq*; 4) *botmoq*; 5) *tortmoq, o'xshamoq (biror kimsaga)*; 6) *o'chmoq*; 7) *ahd qilmoq* kabi ma'nolari bilan bir qatorda, uning ko'chma ma'noda ishlatilishi ham sermahsulligini quyidagi jummlar orqali ko'rish mumkin.

(4,77) کسی که کار بدرا کرده شوهر شماست، نه شما. آبروی کی میروند؟

“*Yomon ishni qilgan sizning eringiz, siz emas. Kimning obro'si to'kiladi?*” .

(3,196) حالا که همه آمده اند، وقتشه که بریم سر اصل مطلب

“*Hamma yig'ilganda, asl maqsadga o'tishimizning ayni vaqti*”.

(3,254) کم کمک خرناسم رفت هوا

“*Asta sekin hurrak ota boshladim*”.

(3,270) مواظب تیغهاش باش یهو میرن تو گلوت

“*Ehtiyot bo'l qiltanog'i tomog'ingga ketib qolmasin*”.

(4,262) لابد چادرشبتون رفته زیر رختخوابها

“*Balki choyshabingiz kirlar orasiga kirib ketgandir*”.

Yuqoridagi jummlarda رفتن fe'lining obro' to'kilmoq, biror masalaga o'tmoq, biror ovoznining chiqishi, biror narsaning qayergadir ketib qolishi, biror narsaning qayergadir kirib ketishi ma'nolarida qo'llanganini ko'ramiz.

افتادن fe'li 1) *yiqilmoq*; 2) *qulamoq*; 3) *tushmoq*; 4) *qo'ldan boy bermoq*; 5) *yo'qotmoq* ma'nolariga ega. Lekin quyidagi jummlarda bu fe'lining ko'chma ma'noda qo'llanganini ko'ramiz.

(4,252) با قاشق افتادم به جان نان کشک

“*Nonekeshkni paqqos tushirdim*”.

(4,254) دست معلم افتاد روی شانه چیم

“*O'qituvchi chap yelkamga tushirib qoldi*”.

انداختن 1) *otmoq*; 2) *daraxtlarni chopmoq*; 3) *o'tin yormoq*; 4) *yozmoq (dasturxon)*; 5) *yopmoq*; 6) *po'st tashlamoq*; 7) *ag'darmoq*; 8) *og'z.tushirmoq (aldamoq)*; 9) *og'z. tashlab ketmoq* ma'nolariga ega. Quyidagi misolda uning ko'chma ma'nosi ko'rinadi.

(3,252) صدامرا انداختم تو گلوم

“*Baqirdim*”.

بوسیدن “o‘pmoq” fe’lining ko‘chma ma’nosini quyidagi misolda ko‘rishimiz mumkin.

(3,272) یواش یواش خجالترا بوسیدم و برای خودم پلو کشیدم

“Asta sekin xijolatni chetga surib qo‘yib, o‘zimga palovdan soldim”.

نشستن fe’li 1) o‘tirmoq; 2) qoplamoq; 3) botmoq; 4) cho‘kmoq; 5) qo‘nmoq; 6) yashamoq; 7) kamaymoq; 8) tinchlanmoq kabi ma’nolarga ega. Quyidagi misol orqali uning ko‘chma ma’nosini ko‘rishimiz mumkin.

(3,272) طعم خوب ماهی روی زبانم نشست

“Baliqning shirin ta’mini sezdim”.

چشیدن “tatib ko‘rmoq” fe’li quyidagi jumlada ko‘chma ma’noda ishlatilgan.

(4,187) داشتم مزه آسایشرا میچشیدم

“Tinchlik nashidasini surardim”.

دویدن fe’li 1) yugurmoq; 2) og‘z. shoshilmoq; 3) quvlamoq ma’nolariga ega. Quyidagi jumlada uning ko‘chma ma’nosi qo‘llangan.

(4,252) دوید میان حرفم

“Gapimni bo‘ldi”.

خوردن fe’lining 1) yemoq; 2) ichmoq; 3) yutmoq; 4) og‘z. tushunarsiz gapirmoq; 5) o‘zlashtirib olmoq; 6) sport. yutqazmoq; 7) mo‘ljalga tushmoq; 8) urilib ketmoq; 9) tegmoq; 10) og‘z. to‘g‘ri kelmoq kabi ma’nolarga ega. Quyidagi jumlada uning ko‘chma ma’nosi ifodalangan:

(4,272) پکی زدند زیر خنده اما زود خنده شانرا خوردند

“Kulib yubordilar, ammo tezda o‘zlarini bosdilar”;

کشیدن fe’li 1) tortmoq; 2) cho‘zmoq; 3) chizmoq (chiziq, rasm); 4) tortib o‘tmoq (sim); 5) chiqarmoq; 6) uzib olmoq; 7) o‘ziga jalb etmoq; 8) o‘lchamoq; 9) siqmoq; 10) solmoq (ovqatni); 11) chidamoq; 12) davom etmoq, cho‘zilmoq; 13) sixga termoq; 14) yetib bormoq; 15) chekmoq ma’nolari bilan birqatorda quyidagi ko‘chma ma’noda ham qo‘llanadi:

(4,255) آقای حیدری حرفرا کشیده بود به غذا خوردن

“Og‘oye Haydari gapni ovqatga burvorgandi”;

(4,113) مریضرا بدون رضایت شوهرش زیر تیغ کشیدی

“Kasalni erining roziligisiz tig‘ tagiga olib kirding”;

خونه رو به گند کشیدی (3,259)

“Butun uyni hidlatvording”;

(3,268) شنیدم خل بازی در آوردی و مادر بزرگتو کشیدی تو مدرسه

“Bir axmoqlik qilib, buvingni ham maktabgacha yetaklab kelganingni eshittim”;

Ma’nolari biri ikkinchisidan o’sib chiqmagan sodda fe’llar juda oz. Bir ma’noga birlashuvchi fe’llarning bunday murakkab munosabatda bo’lishi, o’z-o’zidan asosan uch va undan ortiq ma’noli fe’llar orasida uchraydi. Lekin ikki ma’noli بخشیدن fe’lida ham shunday munosabat kuzatiladi.

بخشیدن fe’li 1) *sovg‘a qilmoq, baxsh etmoq*; 2) *kechirmoq* ma’nolarini anglatadi.

Bu fe’lning ma’no munosabatini quyidagicha ifodalash mumkin:

1
2

(3,67) آشق شوهرم بودم و با هر معذرت خواهی اش میبخشیدمش

“Turmush o’rtog‘imni juda sevardim va har gal kechirim so’raganda uni kechirardim”.

شکستن fe’li anglatgan ma’nolar munosabatini quyidagicha ifodalash mumkin:

1 | | → 2 → 3
4 |

شکستن

1) *sindirmoq (sinmoq), buzmoq (buzilmoq)*; | → 2) *qonunni buzmoq*; → 3) *tinchlikni buzmoq*;

4) *harorat tushmoq*; |

Bunda birinchi ma’no asosida ikkinchi va uchinchi ma’nolar kelib chiqqan. Lekin bu fe’l anglatayotgan to’rtinchi ma’no yuqoridagi hech bir ma’nolar bilan bog’liqligi kuzatilmaydi.

افتادن fe’li anglatgan ma’nolar munosabati quyidagicha ifodalanadi:

1 | → 2 → 3
4 | → 5

افتادن

1) *yiqilmoq*; | → 2) *qulamoq*; → 3) *tushmoq*;

4) *qo'ldan boybermoq*; | → 5) *yo'qotmoq*;

XULOSA

Polisemiya nafaqat ot va sifat so'z turkumlarida balki fe'llarda, jumladan sodda fe'llarda ham keng tarmoq yoygan.

Fors tilida sodda fe'llar ikkitadan tortib o'ntagacha ma'no anglatib keladi. Bular ichida eng ko'pi besh va undan ortiq ma'noli fe'llardir.

Bir ma'noga birlashuvchi fe'llarning munosabati ikki xil: a) biri ikkinchisidan o'sib chiqqan bo'ladi, b) biri ikkinchisidan o'sib chiqmagan bo'ladi. Polisemantik fe'llarning ko'pida birinchi xil ma'no munosabati uchraydi. Ba'zan polisemantik fe'llarning ma'nolari o'zaro har ikki munosabatni aks ettiradi.

Ma'nolari biri ikkinchisidan o'sib chiqqan fe'llarda keyingi ma'nolar birinchi ma'noga birin ketin bog'lanadi yoki har biri o'zicha bog'lanadi.

Fe'l polisemiyasida ma'no taraqqiyoti ikki usul, tadbiiq usuli va ko'chirish usuli bilan boradi. Bu ikki usul deyarli teng holatda (ba'zan tadbiiq usuli ustunlik qiladi). Uch va undan ortiq ma'noli fe'llarda har ikki usul bilan taraqqiy etish ham o'z aksini topgan.

Fe'l polisemiyasida ham bosh ma'no va yasama ma'no farqlanadi. Uch va undan ortiq ma'nolarning birin ketin bog'lanishida to'ng'ich bosh ma'no va nisbiy bosh ma'no (yasama bosh ma'no) haqida gapirish mumkin.

Ikki ma'noli fe'llarda bosh ma'no va yasama ma'no masalasi juda oson hal qilinadi.

Agar polisemantik fe'l omonimiklik hosil etmasa, bosh ma'noni belgilashda tortishuvga o'rin qolmaydi. Polisemantik fe'l omonimiklik hosil qilsa, bosh ma'noni belgilashda har xil fikr tug'ilishi mumkin.

Omonimiklik hosil etish etmasligidan qat'iy nazar, fe'lning bosh ma'nosi (yoki ma'nolari) uchun asos bo'lgan ma'noni bosh ma'no deb ataymiz. Bosh ma'noning taraqqiyoti bilan tug'ilgan ma'noni yasama ma'no deb yuritimiz.

Uch va undan ortiq ma'noli fe'llarda bosh ma'no va yasama ma'no boshqacharoq belgilanadi. Fe'lning birlamchi ma'nosi bosh ma'no bo'ladi. Qolgan ma'nolari shu ma'noga nisbatan yasama ma'nodir. Lekin keyingi ma'nolar birinchi ma'nodan o'sib chiqqan bo'lsagina, ma'no munosabati ikki bosqichli bo'ladi (bosh ma'no – yasama ma'nolar).

Agar ma'nolar birin ketin bog'lansa, o'rtada joylashgan ma'no oldingi ma'noga nisbatan yasama ma'no, keyingi ma'noga nisbatan esa bosh ma'no bo'ladi. Demak, ma'noni o'zi boshqa bir ma'nodan o'sib chiqqan va ayni paytda o'zidan yangi bir

ma'noning taraqqiy etishi uchun zamin bo'lgan. Bundan bosh ma'no mutlaq vaziyatda va nisbiy vaziyatda bo'lishi ko'rinadi.

Sodda fe'llarda bosh ma'no odatda to'g'ri ma'no hisoblanadi.

Ma'nolari biri ikkinchisidan o'sib chiqqan fe'lning ma'nosi ikki xil: 1) ko'chirish usuli bilan o'sib chiqqan bo'lsa, ko'chma ma'no deb, 2) tatbiq usuli bilan ko'chib chiqqan bo'lsa, tadrijiy (evolyusion) ma'no deb baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Т.: Фан. 1984.
2. A.Quronbekov. Fors tili Leksikologiyasi.-T.,2009
3. تکين حمزه لو. افسون سبز. - تهران، ۱۳۷۱
4. هوشنگ مرادی کرمانی. قصه های مجید. – تهران، ۱۳۵۸
5. شهلا شریفی. بررسی معنایی افعال مرکب اندام بنیاد از دیدگاه معناشناسی شناختی // مجموعه مقالات ششمین همایش بین المللی «انجمن ترویج زبان و ادبیات فارسی». دانشگاه مازندران – خرداد 1390. ص 2990 – 3000
6. ابراهیم مرادی. بررسی معنایی فعل مرکب در زبان فارسی // نشریه ادب و زبان دانشکده ادب و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. سال 16، شماره 33، بهار و تابستان 1392.
7. راحله گندمکار. رویکردی شناختی به مسئله هم معنایی بافتی در سطح افعال زبان فارسی // پژوهش های زبانی، دوره دوم، شماره 2، پاییز و زمستان 1390. ص 115-125
8. علی صفری. معناشناسی زمینه و تناوب فعل های مرکب در زبان فارسی // جستارهای زبانی، دوره 2، شماره 2، بهار و تابستان 1392. ص 81-98.
9. لیلا شریفی. رویکردی شناختی به یک فعل چندمعنای فارسی // تازه های علوم شناختی، سال 11، شماره 4، 1388، ص 1 – 11
10. حمید ربیعی. عناصر مؤثر در تغییر معنای فعل // رشد آموزش زبان و ادبیات فارسی. دوره بیست و سوم، شماره 2، زمستان 1388، ص 48-50
11. ارسلان گلفام. فضای معنایی فعل «شدن» در زبان فارسی: نگرش شناختی // پژوهش های زبان و ادبیات تطبیقی. دوره 2، شماره 4، زمستان 1390.